

Covid-19 Salgınının Uluslararası Sorumluluk Hukuku ve Özen Yükümlülüğü Açısından Değerlendirilmesi

Selman Ögüt

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, Türkiye

Doi: 10.55024/buyasambid.1198863

Makale Bilgisi

ÖZET

Makale geçmişi:

İlk gönderim tarihi: 03.11.2022

Düzeltilme tarihi

Kabul tarihi: 16.11.2022

Yayın tarihi: 30.12.2022

Anahatar Kelimeler:

Covid-19, Salgın, Dünya Sağlık Örgütü, Sorumluluk Hukuku, Özen Yükümlülüğü.

* Selman ÖGÜT

E-mail address:

ogut.selman@gmail.com

Orcid:

0000-0002-3730-1398

Covid-19 Salgınından kaynaklanan uluslararası sorumluluğun nasıl belirleneceği uluslararası hukuk açısından önemli bir tartışma konusudur. Bu çalışma dâhilinde bu tartışmaların sebep olduğu ihtilaflar ve neticeler değerlendirilecektir. Sorumluluğun kime ait olduğu kadar zararın tazmini konusu da mühimdir. Ayrıca devletlerin ve uluslararası örgütlerin uluslararası hukuk açısından sorumluluklarının nasıl düzenlediği genel çerçevede incelenecektir. Sorumluluk kavramı kadar sistematik biçimde düzenlenmemiş olsa dahi özen yükümlülüğü uluslararası hukuk açısından zararın tazminine ilişkin üstünde durulması gereken önemli bir konudur. Dünya Sağlık Örgütü'nün uluslararası sorumluluklarını gerektiği gibi yerine getirememesi ve Covid-19 Salgını'nın yayılması noktasında gereken özeni göstermemesi, uluslararası sorumluluğun belirlenmesi noktasında gözden kaçırılmamalıdır. Bütün dünyayı etkileyerek milyonlarca insanın hayatını kaybettiği ve devletlerin ekonomik zarara uğradığı Covid-19 Salgını'na ilişkin sorumluluğun kime ait olduğu tartışmaları çalışmamıza dâhil edilen sorumluluk hukukunu tekrardan gündeme getirmiştir.

The Assessment Of The Covid-19 Pandemic in Terms Of Responsibility in international Law And Due Diligence

Selman Ögüt

Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, Ankara, Türkiye

Doi: 10.55024/buyasambid.1198863

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Article history:

Received: 03.11.2022

Received in revised form

Accepted: 16.11.2022

Available online: 30.12.2022

Key words:

Covid-19, Pandemic, World Health Organization, Law of Responsibility, Due Diligence.

* Selman ÖGÜT

E-mail address:

ogut.selman@gmail.com

Orcid:

0000-0002-3730-1398

It is a matter of debate how to determine the international responsibility of the Covid-19 Pandemic in terms of international law. In this study, the conflicts and results caused by these discussions will be evaluated. The issue of compensation is as important as who bears the responsibility. In addition, how states and international organizations regulate their responsibilities in terms of international law will be examined in a general framework. Even if it is not regulated as systematically as the concept of responsibility, due diligence is an important issue in terms of international law regarding compensation for damage.. The failure of the World Health Organization to fulfill its international responsibilities properly and not showing a good performance of due diligence in the spread of the Covid-19 Pandemic should not be overlooked at the point of determining international responsibility. The debate on who is responsible for the Covid-19 Pandemic, in which millions of people lost their lives and caused economic damage to states by affecting the whole world, brought the law of responsibility, which was included in our study, to the agenda again.

1. GİRİŞ

2020 yılının Mayıs ayında ABD Başkanı Donald Trump, yeni tip koronavirüs olarak tıp literatürüne geçen Covid-19'un bütün dünyayı etkileyen küresel bir salgın olmasından Çin'i sorumlu tutmuştur (Singh vd., 2020). Başkan Trump, 2020 Mayıs ayında yaptığı bu açıklamasından önce de Covid-19'un yayılması ile ilgili Çin'in sorumluluğuna işaret etmiştir (Davidson ve Rourke, 2020). Ancak mevzu bahis Mayıs ayı açıklamasında Çin'e yönelik ispatlarını biraz daha hafifleterek Çin'in yeni tip koronavirüsü kasten üretmediğini dile getirmiştir. Yani Amerikan Başkanı, Çin'in Covid-19'un dünya geneline yayılması ile ilgili sorumluluğuna tekrardan işaret etmiştir.

Amerika'nın Çin ile ilgili uluslararası sorumluluğa işaret ettiği tarihlerde İngiltere'den de benzer iddialar gelmiştir. İngiltere'de ciddi çalışmalara imza atan Henry Jackson isimli düşünce kuruluşu Çin'in yeni tip koronavirüsün yayılmasına ilişkin ekonomik sorumluluğuna dikkat çekmiştir (Henderson vd., 2020: 32). Konuyla ilgili tafsilatlı bir rapor yayınlayan mevzu bahis düşünce kuruluşu Çin'in sağlık hukukuna ilişkin uluslararası sorumluluklarını ihlal ettiğine dair bazı deliller ortaya koymuştur. Raporda Çin Halk Cumhuriyeti'nin hastalıkla ilgili önlemleri vaktinde almamasına dikkat çekildikten sonra virüsün yayılmaya başladığı zaman Dünya Sağlık Örgütü'ne (DSÖ) bilgi vermeyen Çin Hükümeti'nin sorumsuz davranarak salgının zuhur etmesine sebebiyet verdiği öne sürülmüştür (Henderson vd., 2020: 12). Çin tarafından da imzalanmış olan Uluslararası Sağlık Tüzüklerinin 6. ve 7. maddelerine göre Pekin Hükümeti tarafından Dünya Sağlık Örgütü'nün muhtemel bir salgın tehdidi olarak ortaya çıkmış olan ve daha sonra da salgına dönüşen yeni tip koronavirüsle ilgili bilgilendirilmesi gerektiği raporda hassaten vurgulanan hususlardan biri olarak kayda geçmiştir (Henderson vd., 2020: 25). Sonuç olarak Çin Hükümeti'nin uluslararası hukuku ihlal etmesi sonucu doğan ekonomik zararlar açısından sadece G-7 ülkelerine 4 trilyon dolar tazminat ödemesi gerektiği ortaya konulmuştur (Henderson vd., 2020: 37).

Milyonlarca insanın ölmesine yol açan Covid-19 Salgını ile ilgili sorumluluğun kime ait olduğu noktasında birçok argüman ortaya çıkmıştır. Hukukun en temel kavramlarından biri olan sorumluluğun uluslararası hukuk açısından gelişimi devam ettiği için Covid-19 Salgını ile ilgili uluslararası sorumluluğun nasıl belirleneceği hala tartışılmaktadır. Çalışmamızda bu önemli tartışmanın doğurduğu ihtilafları ve farklı argümanları değerlendirmek için birinci bölümde sorumluluk kavramı genel olarak ve uluslararası hukuk kişileri açısından incelenmiştir. Çünkü Covid-19 Salgını dâhil zarardan bahsedilen her konu için zararın tazmini gündeme gelmektedir. Tazmin ise sorumlu tutulan kişi ile ilgilidir. Bu bağlamda devletlerin ve uluslararası örgütlerin uluslararası hukuk açısından sorumluluklarının nasıl düzenlediği genel çerçevede masaya yatırılmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümü uluslararası hukukta özen yükümlülüğü ile ilgilidir. Her ne kadar sorumluluk kavramı gibi sistematik şekilde düzenlenmemiş olsa da özen yükümlülüğü uluslararası hukukta zararın tazminine ilişkin üstünde durulması gereken önemli bir konudur. Bu yüzden çalışmamızın bu bölümünde uluslararası hukukun farklı başlıkları açısından ele alınan özen yükümlülüğü kavramını incelememiz gerekmiştir. Bu başlıklar arasında çok uluslu şirketlerin ekonomisi gelişmekte olan ülkelerde yürüttükleri faaliyetlerle ilgili temel hak ve hürriyetleri korumaya ilişkin özen yükümlülüğü, devletlerin siber alt yapılarını oluşturmaları ile ilgili faaliyetlerinde diğer devletlerin haklarını korumaya ilişkin özen yükümlülüğü ve Uzay Hukuku'na ilişkin araştırma alanlarını ilgilendiren özen yükümlülüğü sayılabilir. Özen yükümlülüğünün uluslararası hukuk açısından bu kadar geniş bir yelpazeye yayılmış olmasından yola çıkarak Covid-19 Salgını'na ilişkin devletlerin ve uluslararası örgütlerin özen yükümlülüğünün de incelenmesi gerektiği çok açıktır.

Çalışmamızın üçüncü bölümü iddiaların odağında olan Çin'in Covid-19 Salgını'nın yayılması ile ilgili özen yükümlülüğünü uluslararası sorumluluğuna ilişkin olarak incelemektedir. Eğer bazı devletler ve kuruluşlar tarafından iddia edildiği gibi virüsün yayılmasıyla alakalı Çin'in gereken dikkat

özeni göstermemesi yüzünden Covid-19 Salgını ortaya çıktıysa bu durum Çin'in uluslararası sorumluluğunu gündeme getirecektir.

Çalışmamızın dördüncü kısmı ise mevcut iddiaların ve tartışma konularının merkezinde olan Dünya Sağlık Örgütü'nün Covid-19 Salgını ile ilgili yükümlülüklerine ilişkindir. Birinci bölümde belirttiğimiz uluslararası örgütlere ilişkin sorumluluk hususu Birleşmiş Milletler çatısı altında faaliyet yürüten DSÖ'nün salgına yönelik faaliyetleri açısından önemlidir. Virüsün yayılması noktasında DSÖ'nün sorumluluklarını ve özen yükümlülüğünü yerine getirmemesi uluslararası sorumluluğun tespiti noktasında gözden kaçırılmaması gereken bir konudur.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada öncelikle bir literatür taraması yöntemi kullanılmış, ayrıca konu ile ilgili mevzuatlara yer verilmiştir. 14 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilen Covid-19 salgınından sonra yayımlanan çalışmalardan da yararlanılmıştır. BM Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun Taslak Maddeleri, Tallinn El Kitabı 2.0'ın 6. maddesi, Uzay Antlaşması'nın özellikle 6. ve 7. maddeleri, Uluslararası Sağlık Tüzüğü'nün 6. ve 7. maddeleri, DSÖ Anayasası ve gazete haberleri kaynak olarak kullanılmıştır. Tüm bunlara ek olarak, Dünya Sağlık Örgütü'nün salgınla ilgili duyuruları ile Çin ve diğer bazı ülkelerin devlet başkanlarının ve üst düzey bürokratların açıklamaları konu çerçevesinde değerlendirilmiştir.

3. BULGULAR

Covid-19 salgınının Uluslararası Sorumluluk Hukuku ve Özen Yükümlülüğü açısından değerlendirilmesinin yapılması için farklı kaynakları incelediğimiz bu çalışmada, kaynaklar dahilinde ortaya atılan iddialar incelenmiş ve bazı bulgular elde edilmiştir. Çalışmamızda ortaya atılan iddialar hukuka uygun argümanlarla desteklenmiş, Çin Devleti'nin meydana gelen Covid-19 salgınına ilişkin uluslararası iş birliği yapma ve herhangi bir potansiyel salgın tehdidini uluslararası camiaya haber verip, verileri paylaşma yükümlülüğüne uymadığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca, virüsün kaynağının ne olduğuna henüz ulaşılamamış olması, bilinçli olarak kaynağın gizlenmesine yönelik şüpheleri artırmıştır. Tüm bu bulguların sonucunda, uluslararası hukuk açısından tüm iddiaların dikkate alınması ve sonuçlanması elzemdir.

1. ULUSLARARASI HUKUKTA SORUMLULUK

1.1. GENEL OLARAK

Milyonlarca insanın hayatını kaybettiği ve devletlerin ekonomik açıdan büyük zarara uğradığı Covid-19 salgınına ilişkin sorumluluğun kime ait olduğu tartışması uluslararası hukukun en temel konularından biri olan sorumluluk hukukunu tekrardan gündeme getirmiştir.

Hukukun en temel kavramlarından biri de sorumluluktur (Fletcher, 1996). Çünkü hiçbir hukuk sistemi hak kavramını tanımlamadan ve onun sınırlarını çizmeden var olamaz. Hak kavramını tanımlamaya muhtaç olan hukuk sistemi kavramın sınırlarını çizirken aslında hak sahibinin sorumluluk alanlarını çizmiş olur. Kısacası dünyadaki hiçbir hukuk sistemi hak ve sorumluluk kavramlarını birbirinden ayıramaz. Her hak sorumluluk doğurur.

Kimin ya da neyin hak sahibi olacağı ve/veya hangi haklara kimin ya da neyin sahip olabileceği soruları yine hak kavramının tanımı ile beraber gelmektedir. Bu noktada egemen güç olan devlet hak sahibi olan hukuk kişisini tanımlar. İç hukuk açısından temel ayırım gerçek kişiler ve tüzel kişiler olarak ortaya çıkmaktadır (Harris, 2015). Devlet her türlü hakkı her türlü hukuk kişisine vermez. Yukarıda da belirttiğimiz üzere hak kavramı sorumluluk kavramı ile mündemiç olduğu için devletin hakkın tesisi ve kullanımı açısından yaptığı düzenlemelerde çok dikkatli ve sistematik davranması gerekir. Çünkü her hak sorumluluk doğuracaktır.

Uluslararası hukuk açısından devletler ve uluslararası örgütler uluslararası hukukun kişileri olarak tanımlanmaktadır (Malanczuk, 1997). Her ne kadar uluslararası hukukun Ortodoks anlayışına göre devletlerden başka uluslararası hukuk kişisinin olmadığı kabul edilmişse de modern uluslararası hukuk açısından uluslararası örgütlerin de devletler gibi uluslararası hukuk kişiliğini haiz oldukları kabul edilmiştir (Akande, 2003: 1.; Ögüt, 2014: 167-193).

Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası gelişmeler ve Birleşmiş Milletler (BM) öncülüğünde kurulan yeni uluslararası sistem uluslararası örgütlerin hem nicelik hem nitelik açısından geliştiğini göstermiştir. Artık uluslararası örgütler uluslararası politikanın, uluslararası ekonominin ve uluslararası hukukun mütemmim cüzleri haline gelmiştir. Bu noktada uluslararası örgütlerin de adeta evrim geçirdiklerini özellikle vurgulamak gerekir.

Başlangıçta devletlere yardımcı olması ve devletler arası ilişkilerin daha koordineli gitmesi için tasarlanan uluslararası örgütler giderek devletlerin iradelerini yönlendiren ve hatta yeri geldiğinde devletin iradesini kısıtlayan bir güce ulaşmıştır. Avrupa Birliği (AB) gibi eşi benzeri görülmemiş bir yapının ortaya çıkışı mezkûr savımızın en açık örneğidir. Üye devletlerin karar alma mekanizmaları üzerindeki kuvvetli etkisi açısından AB diğer uluslararası örgütlerden belirgin bir farkla ayrılmaktadır. AB'nin bu özel durumunu belirtmesi açısından *suigeneris* ifadesi doktrinindeki yerini almıştır (Craig ve Búrca, 2011).

Uluslararası örgütlerin, uluslararası sisteme daha fazla angaje olmaları ve bir noktadan sonra sisteme yön vermeye başlamaları uluslararası örgütlerin sorumluluğu konusunun daha fazla tartışılmasına sebebiyet vermiştir. Bu minvalde devletlerin sorumluluğunu inceleyen çalışmaların uluslararası örgütlerin sorumluluğu tartışmalarına da katkı yaptıkları aşikârdır. Birleşmiş Milletler Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun 2001 yılında tamamladığı Devletin Haksız Fiilden Sorumluluğu ile ilgili taslak maddeler bunun en açık örneğidir (UN International Law Commission, 2001: 31). Müteakip süreçte yine BM Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından 2011 yılında Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğu ile ilgili taslak maddeler yayınlanmıştır (UN International Law Commission, 2011: 2-16). Uluslararası örgütlere ilişkin sorumluluk hukukunu ayrıntılı şekilde inceleyen bu taslak

maddeler genel olarak 2001 yılında yayınlanan Devletin Haksız Fiilden Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler baz alınarak hazırlanmıştır (Ragazzi, 2013.; Selman, 2014).

1.2. DEVLETLER AÇISINDAN SORUMLULUK KAVRAMI

BM Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından yayımlanan ve devletin haksız fiil sorumluluğunu düzenleyen maddelere bakıldığında temel ilkenin 1.maddede açık şekilde ortaya konulduğu görülmektedir. Bir devletin uluslararası nitelikteki her haksız fiilinin, o devletin sorumluluğunu doğuracağı ilkesi belirtilmiştir (UN International Law Commission, 2001: 32). Başka bir ifade ile devletin uluslararası hukuka aykırı her fiili onun sorumluluğunu doğurur. Bu bağlamda haksız fiilin uluslararası hukuka aykırı her türlü fiil olarak nitelendirilmesi BM Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun mezkûr çalışmasında belirtilmiştir (UN International Law Commission, 2001: 36).

Devletin haksız fiili ve sorumluluk ilişkisi incelenirken en çok dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de “mesuliyet ehliyeti” kavramıdır. İç hukukta failin sorumlu tutulabilmesi için gerçekleştirdiği fiilin sonuçlarını anlama ve ayırt edebilme gücünün olması gerekirken devletler açısından böyle bir şart aranmamıştır (Ragazzi, 2013.; Erkiner, 2010: 18).

Temyiz kudretini haiz olmanın kişinin sorumluluğu noktasındaki önemi iç hukuk açısından ayrıntılı incelenmektedir (Morgan ve Yeung, 2007). Ancak devlet açısından temel kural haksız fiilin devlete isnat edilebilmesidir. BM Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun Devletin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeleri incelendiğinde bu hususun açık şekilde düzenlendiği görülür. 2. Madde uluslararası haksız fiilin unsurlarını ortaya koyarken “icrai surette ya da ihmal suretiyle işlenen bir davranış uluslararası hukuka göre devlete isnat edilebiliyorsa ve bu davranış devletin bir uluslararası yükümlülüğünün ihlalini oluşturuyorsa devletin haksız fiilinden söz edilir” diyerek uluslararası hukukun iç hukuktan farkını ortaya koymuştur. Özetle haksız fiil uluslararası hukuka aykırı herhangi bir davranıştır. Bu davranış icrai ya da ihmali surette işlenebilir. Haksız fiilden sorumluluğun doğabilmesi için bu fiilin uluslararası hukuka göre devlete isnat edilebilmesi gerekir. Haksız fiilin devlete isnadının uluslararası hukuka göre nasıl yapılacağı taslak maddelerin ikinci babında ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

2. ULUSLARARASI ÖRGÜTLER AÇISINDAN SORUMLULUK KAVRAMI

BM Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun 2011 yılında yayınladığı Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler incelendiği zaman 2001 yılında yayınlanan Devletin Haksız Fiilden Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddelerin sistematığının takip edildiği görülmektedir. Zaten uluslararası örgütlerin sorumluluğu konusu ile devletin haksız fiilden sorumluluğu konusu yakın bağlantı içindedir (Selman, 2014: 3). Taslak maddeler incelendiği zaman temel sistematığın aynı olduğu görülmektedir. Devlet ve uluslararası örgüt arasındaki sorumluluk ilişkisinin iç içe geçmiş hali Uluslararası Örgütlerin Sorumluluğu Hakkında Taslak Maddeler metnine de yansımıştır. Buna göre 1. Maddenin 2. fıkrası “mevcut taslak maddeler, aynı zamanda, uluslararası bir örgütün davranışı ile ilgili olan uluslararası bir haksız fiilden kaynaklanan devletin uluslararası sorumluluğuna da

uygulanır” diyerek sorumluluk bağlamında devlet ve uluslararası örgüt arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymuştur.

Konumuzun dışına sapmamak açısından uluslararası örgüt sorumluluğu ile ilgili özet şekilde şu hususları belirtmek gerekir. Aynı devletin sorumluluğunda olduğu gibi uluslararası örgüt için de her türlü haksız fiil uluslararası örgütün sorumluluğunu gerektirir (UN International Law Commission, 2011: 2).

Uluslararası örgütün sorumluluğunu gerektiren haksız fiil icrai ya da ihmali surette işlenebilir (UN International Law Commission, 2011: 2). Buna göre uluslararası örgütün yükümlülüklerini yerine getirirken meydana gelen zararlar kadar yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınması ya da yükümlülüklerini eksik ifa etmesi de sorumluluğunu gerektirecektir. Bu hususla ilgili en yakın örnek Suriye’de patlak veren iç savaştır. BM Antlaşması’nın 1. Maddesine göre BM Örgütü’nün temel amacı uluslararası barış ve güvenliği korumaktır. Ancak BM’nin kendi iç işleyiş problemleri yüzünden Suriye’deki iç savaşta milyonlarca insan mağdur olmuş ve Suriye rejimi tarafından işlenen uluslararası suçlar uluslararası raporlarda ve yetkililerin açıklamalarında defaatle belirtilmiştir (Statement by Mr. Paulo Sérgio Pinheiro, 2022). Bu bağlamda BM Örgütü’nün kendi temel amaç ve yükümlülüklerini yerine getiremediği aşikârdır. BM Örgütü Güvenlik Konseyi’ndeki veto yetkisi problemi yüzünden müdahale gerçekleştiremediği gibi bu iç işleyiş problemini düzeltmekle ilgili de herhangi bir adım atılmamıştır.

3. ULUSLARARASI HUKUKTA ÖZEN YÜKÜMLÜLÜĞÜ

Bilindiği üzere uluslararası hukuk sisteminin bir anayasası yoktur. Devletlerin iradesine aykırı şekilde uygulanan bir zorlayıcı yargı mekanizması da mevcut değildir (Kelsen, 2003: 102-103). Devletlerin kendi iradeleri doğrultusunda imzaladıkları uluslararası antlaşmalar sonucu kendi egemenlik yetkilerini kısıtlamaları yine devletin iradesinin temel alındığını ve devletin iradesine rağmen zorlayıcı bir mekanizmanın kurulamadığını göstermektedir.

Uluslararası hukukta iç hukuka nazaran daha esnek bir kontrol mekanizmasının olması hukukun temel ilkelerinin uluslararası hukukun uygulanması açısından daha fazla zikredilmesine sebebiyet vermiştir. Ahde vefa, iyi niyet ve hakkaniyet gibi temel ilkeler uluslararası hukuka ilişkin ihtilaflarda bolca kullanılmakta ve çözüme ulaşma konusunda yol gösterici olmaktadır.

Temel ilkelerin uluslararası hukukun uygulanmasındaki yol göstericiliği belirli yükümlülüklerin temel antlaşmalar ya da daha spesifik sözleşmelerde ön plana çıkmasına neden olmuştur. Özen yükümlülüğü bunlardan biridir.

İnsan hakları doktrini incelendiğinde devletin, temel hak ve hürriyetleri korurken özen yükümlülüğüne azami derecede riayet etmesinin gerektiği çok açık şekilde belirtilir. Devlet sadece kamu personeli ya da kamu kurumu uygulamalarının ihlallerinden değil, devlet dışı aktörlerin temel hak ve hürriyetlere ilişkin ihlallerini de önlemek ile yükümlüdür (Adeyeye, 2007: 145). Çünkü devletin en temel görevi güvenliği sağlamaktır. Güvenliği sağlarken kendi sınırları içinde yaşayan insanların temel hak ve hürriyetlerine yönelik her türlü tehdidi ve saldırıyı bertaraf etme yükümlülüğü

zuhur eder. Devlet söz konusu tehdit ve saldırıların devlet dışı aktörlerden gelmesinden de sorumludur. Ayrıca devletin, bu sorumluluğunu hakkıyla yerine getirebilmesi için özen yükümlülüğüne dikkat etmesi gerekir. Özen yükümlülüğü insan hakları doktrininde insan haklarının yatay etkilerinin sonucudur (UN General Recommendation, 2017: 3-16).

İnsan hakları doktrini açısından uluslararası hukuk uzmanları tarafından son zamanlarda en çok tartışılan konulardan biri de özel hukuk tüzel kişilerinin temel hak ve hürriyetleri ihlal etmeleri durumunda uluslararası sorumluluğuna başvurulmasının mümkün olup olmadığı sorusudur (Addo, 1999). Özellikle çok uluslu şirketlerin faaliyetleri açısından dillendirilen bu soru uluslararası hukuk düzenlemeleri açısından devrimsel sonuçlara gebe dir. Hâlihazırda esnek hukuk kuralları (softlaw) temelinde yapılan bazı düzenlemeler (Leipzig, 2003) özellikle çok uluslu şirketlerin temel hak ve hürriyetlerin ihlaline yol açan faaliyetleri noktasında uluslararası sorumluluklarının doğmasına izin vermektedir.

Çok uluslu şirketlerin özellikle ekonomik açıdan gelişmekte olan devletlerde yürüttükleri faaliyetlerde temel haklar ve hürriyetler açısından ağır ihlallere yol açan uygulamaları, uluslararası hukuk doktrininde her geçen gün daha fazla eleştirilmektedir (Ratner, 2001: 460). Bu noktada ekonomik açıdan gelişmekte olan ev sahibi devletlerin gerek mevzuata ilişkin eksiklikleri gerek uygulamaya ilişkin sıkıntıları söz konusu devletin sınırları içinde faaliyet gösteren çok uluslu şirketlerin denetlenmesini güçleştirmektedir. Mevzu bahis denetim problemi insan hakları açısından ağır ihlallere sebebiyet vermektedir. Bu hak ihlallerine ilişkin şikâyetlerin her geçen gün daha fazla duyulması çok uluslu şirketlerin söz konusu ihlaller dolayısıyla uluslararası hukuk açısından sorumlu tutulmaları gerektiği savını güçlendirmiştir (Ratner, 2001: 464). Özen yükümlülüğü uluslararası hukukun birçok alanında karşımıza çıkmaktadır. NATO bünyesinde faaliyet gösteren Ortak Siber Savunma Mükemmeliyet Merkezi siber faaliyetler ve uluslararası hukuk kuralları arasındaki ilişki açısından önemli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar sonucunda Tallinn El Kitabı ve Tallinn El Kitabı 2.0 ortaya çıkmış ve siber faaliyetlerle ilgili uyulması gereken kurallara uluslararası hukuk temelinde açıklık getirilmiştir.

Özellikle Tallinn El Kitabı 2.0'da yer alan 6. kurala bakıldığında uluslararası hukuk açısından özen yükümlülüğüne işaret edildiği görülmektedir (Schmitt, 2017: 30). Mezkûr kural devletlerin kendi sınırları içerisindeki siber altyapının ne şekilde kullanılacağını incelemektedir. Devlet siber altyapısı ile ilgili diğer devletlerin haklarını etkileyecek düzenlemelerden ve faaliyetlerden kaçınmalıdır. Bu anlamda devletin kendi siber altyapısından kaynaklanacak ve diğer devletlere gelecek zararları önlemesi beklenir (Dunk, 1992: 366). Bu noktada devletin kendi sınırları içindeki siber altyapıya ilişkin düzenlemelerde özen yükümlülüğüne dikkat etmesi gerekmektedir.

Uluslararası hukukta özen yükümlülüğünün Uzay Hukuku'na ilişkin düzenlemelerde de yer aldığı görülmektedir. 1963 yılında BM Genel Kurulu'nun tavsiye kararı (Resolution adopted by the general assembly, 1962) neticesinde ortaya çıkmış olan Uzay Antlaşması özen yükümlülüğü açısından önemli bir örnektir. Kısaca özetleyecek olursak Uzay Antlaşması'nın özellikle 6. ve 7. maddeleri devletlere antlaşma kapsamındaki faaliyetler açısından özenli davranmayı şart koşturmuştur. 6. maddeye göre

antlaşmaya taraf devletlerin ay ve gök cisimleri dâhil uzayda yürütülen faaliyetlerde hem devlet kurumları hem de devlet dışı aktörler açısından uluslararası sorumluluğu vardır. Devlet kurumları gibi devlet dışı aktörlerin uzaya ilişkin çalışmaları devlet izni ve kontrolü altında yürütülmelidir. Görüldüğü üzere Uzay Antlaşması'na göre Ay ve diğer gök cisimleri de dâhil olmak üzere Uzay'a ilişkin çalışmalar ve faaliyetler açısından antlaşmaya taraf devletler geniş bir sorumluluğa tabi kılınmıştır. Bu noktada ilgili devletin sorumlu tutulabilmesi için antlaşmada düzenlenen faaliyetlerin devlet dışı aktörler tarafından gerçekleştirilmesi durumunda da devletin sorumluluğu söz konusudur.

Zaten Uzay Antlaşması'nın 1. maddesi Ay ve diğer gök cisimleri dâhil olmak üzere uzayın keşfi ve kullanılması açısından yürütülen faaliyetlerin istisna vazetmeksizin bütün ülkelerin menfaatine gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemektedir. Uzay eşitlik esası temelinde devletlerin keşif ve kullanıma açıktır. Bu noktada Uzay Hukuku'na hâkim hukuki rejim "rescommunis"¹ olarak belirlenmiştir.

Görüldüğü üzere Uzay Hukuku bakımından da özen yükümlülüğü devletlerin bilhassa gözetmesi gereken bir kavramdır. Devletlerin Ay ve diğer gök cisimleri dâhil Uzay'a ilişkin yaptıkları faaliyetlerin diğer devletlerin yararına yürütülmesinin sağlanabilmesi için devletlerin güçlü bir denetim mekanizması kurmaları gerektiği belirtilmiştir. Söz konusu denetim mekanizması sadece devlet kurumlarının faaliyetleri açısından değil devlet dışı aktörlerin faaliyetleri açısından da etkin ve aktif olmalıdır. Eğer devlet dışı bir aktör tarafından (uzay araştırmaları yapan bir şirket, sivil toplum örgütü ya da özel eğitim kurumlarının merkezleri vs.) uzaya ilişkin faaliyet yürütürken uluslararası hukuk açısından bir ihlal ortaya çıkacak olursa bu ihlalden kaynaklanan sorumluluk devlete yüklenebilecektir. Devletin özel hukuk tüzel kişisi gibi davranması dışında özel hukuk tüzel kişilerinin faaliyetleri açısından sorumlu tutulmasının (Higgins, 1995: s. 82) açık bir istisnası olarak karşımıza çıkan bu husus Uzay Antlaşması'nın düzenleme alanı açısından devletin özen yükümlülüğünün ağırlığını göstermektedir.

Kısacası özen yükümlülüğü uluslararası hukukun uluslararası aktörlere yüklediği temel bir görevdir. Gerek devletlerin gerek uluslararası örgütlerin temel hak ve hürriyetlerin korunması başta olmak üzere uluslararası hukuk tarafından korunan ve gözetilen her husus açısından özenli davranma yükümlülükleri vardır. Zaten bu yüzden İnsan Haklarından Uzay Hukuku'na kadar farklı uluslararası hukuk alanlarında özen yükümlülüğü sürekli karşımıza çıkmaktadır. Bu minvalde dünya çapında bir sağlık tehdidi söz konusu olduğunda da uluslararası aktörlerin özen yükümlülüğünden bahsedilmelidir. Eğer Covid-19 Salgını'nın yayılması ile ilgili sorumluluk esası tespit edilecekse hem ilgili devletler hem de uluslararası örgütler tarafından özen yükümlülüğünün kapsamlı şekilde incelenmesi gerekir.

4. COVID-19 SALGINI'NIN YAYILMASI VE ÇİN'İN ÖZEN YÜKÜMLÜLÜĞÜ

Covid-19'un 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi/salgın ilan edilmesinin akabinde salgından kimin sorumlu olduğu tartışılmaya başlanmıştır. Uzmanlar, devlet

¹ Rescommunis, herhangi bir devletin egemenliğine bağlı olmayan ve insanlığın ortak mirası anlamına gelen, Roma hukukundan türetilen Latince bir terimdir.

liderleri, siyasiler ve basın yayın organları farklı teoriler ve senaryolarla salgının nasıl yayıldığını açıklamaya çalışmışlardır. Tabii ki bu açıklamalardan en önemli olanları devlet başkanları ve devleti temsil eden yüksek bürokratlar tarafından yapılanlardır. Gerek hâkim oldukları ve beslendikleri istihbarat kaynakları gerek devlet adına açıklama yapma yetkileri açısından devlet başkanlarının ve üst düzey bürokratların açıklamaları uluslararası hukuk açısından her daim dikkate şayandır.

2020 Mayıs ayında ABD tarafından ortaya atılan iddialar uluslararası sorumluluk hukuku açısından kayda değerdir. Devlet Başkanı Donald Trump ve Dışişleri Bakanı Mike Pompeo tarafından yapılan açıklamalarda Covid-19'un Çin'deki bir laboratuvarında üretildiği iddia edilmiştir (Borger, 2020). Bu iddiaya göre Çin Bilimler Akademisi bünyesinde faaliyet gösteren Vuhan Viroloji Enstitüsüne ait laboratuvarında Covid-19 olarak bilinen virüs üretilmiştir. Hem ABD Devlet Başkanı Donald Trump hem de Dış İşleri Bakanı Mike Pompeo tarafından ortaya atılan bu iddianın doğru olması durumunda Çin'in uluslararası hukuktan kaynaklanan sorumluluğuna başvurulması kaçınılmaz olacağı için söz konusu iddialar etraflıca sorgulanmaya başlanmıştır.

Uluslararası sorumluluk açısından Çin Halk Cumhuriyeti'nin söz konusu mesele ile ilgili uluslararası yükümlülüklerine riayet edip etmediği analiz edilmelidir. Şayet Pekin Hükümeti virüsün yayılmasını engelleyecek önlemleri almadıysa ve virüsün ilk yayılmaya başladığı andan itibaren uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmemişse Çin Devleti'nin uluslararası hukuktan kaynaklanan sorumluluğu kaçınılmaz olacaktır. Bu analizi yaparken mevcut iddiaları ve bağlayıcı uluslararası metinleri ayrıntılı şekilde incelemek gerekmektedir.

Farklı kaynaklarda geçen iddialara göre Çin'de kayda geçen ilk Covid-19 vakası 8 Aralık 2019 tarihindedir (Davidson, 2020). Buna rağmen Çin Hükümeti'nin Dünya Sağlık Örgütüne salgınla ilgili bildirimini yaptığı tarih 31 Aralık 2019'dur (World Health Organization 2020: 1). Görüldüğü üzere ilk vakanın ortaya çıkışı ve Çin Devleti'nin Dünya Sağlık Örgütü'ne yeni tip koronavirüsle ilgili bildirimde bulunması arasında neredeyse bir aya yakın bir zaman vardır. Bu zaman zarfı içerisinde virüsün yayılmasının engellenmesi noktasında Çin tarafından ne tür önlemlerin alınıp alınmadığı sorusu uluslararası sorumluluk açısından çok önemlidir. Bununla birlikte Çin Hükümeti'nin Dünya Sağlık Örgütü'nü 8 Aralık 2019'da patlak veren ve o tarihte muhtemel bir salgın tehdidi olan virüsle ilgili bilgilendirmesinin uluslararası boyutta alınacak önlemler açısından hayli mühim olduğu aşikârdır.

Müteakip süreç incelendiğinde Çin Devlet Başkanı Xi Jinping tarafından virüsün ortaya çıkışı ve yayılması ile ilgili yapılan ilk resmi açıklamanın 20 Ocak'ta yapıldığı görülmektedir (Xinhua News Agency, 2020). Çin Devlet Başkanı'nın bu açıklamasından birkaç gün sonra Wuhan Şehri karantina altına alınmıştır (Xinhua News Agency, Xinhua, 2020). Bu kararın alınmasında virüsün hızlı şekilde yayılmasının ve insan vücudunda ağır tahribat yaratan etkilerinin olmasının büyük etkisi olmuştur. Nihayetinde Çin'deki gelişmeleri yakından takip eden Dünya Sağlık Örgütü 11 Mart 2020 tarihinde Covid-19'u küresel bir salgın olarak tanımlamıştır (World Health Organization WHO, 2020).

Çalışmamızın başında da belirttiğimiz üzere başta İngiltere ve ABD yetkili makamları olmak üzere resmi düzeyde yapılan bazı açıklamalar Çin Devleti'nin virüsün yayılmasından sorumlu

olduğunu ve uluslararası yükümlülüklerine uymayan Çin Devleti'nin bu sorumluluktan doğan zararları karşılaması gerektiğini iddia etmiştir. Sadece G-7 ülkeleri ile ilgili maddi zararın 4 trilyon dolar olduğu iddiası (Henderson vd., 2020: 3) dikkate alındığında salgınla ilgili sorumluluk isnadının uluslararası hukuk açısından yeni ve mühim tartışmalara gebe olduğu açıktır.

Sorumluluk isnadı açısından delillerin hayati önem taşıdığını unutmamak gerekir. Hali hazırda dünya genelinde aşı çalışmaları devam eden ve yeni tip varyantlarının aşuya karşı mukavemeti noktasında dahi belirsizlik olan bu virüs türünün nasıl ortaya çıktığı konusunda her geçen gün yeni veriler karşımıza çıkmaktadır.

Salgının belirgin şekilde etkisini göstermesi sonrasında virüsün ilk etapta hayvandan insana bulaştığı iddia edilmiş ve bu yüzden 1 Ocak 2020 tarihinde Çin Devleti Wuhan'da bulunan Huanan Deniz Ürünleri Pazarı'nı kapatmıştır (Global Times, 2020). Bununla birlikte müteakip süreçte, yeni tip koronavirüs olarak tanımlanan Covid-19'un hayvandan insana değil insandan insana bulaştığı noktasında yeni iddialar ortaya atılmış ve Çin Devletine karşı ağır isnatlar yöneltilmiştir. 2021 yılının Ocak ayında açıklama yapan ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı M. Pottinger salgının patlak verdiği zamanda başkan olan Trump gibi virüsün Wuhan'da bulunan ve Çin Devletine ait olan bir laboratuvarı yayıldığını iddia etmiştir (Growing evidence, 2021). Her geçen gün sayısı artan kanıtların virüsün laboratuvar ortamında üretildiğine işaret ettiğini ve virüsün Wuhan'da bulunan Deniz Ürünleri Pazarı'ndan yayılarak ilk etapta hayvandan insana bulaştığı iddiasının giderek inandırıcılığını kaybettiğini belirtmiştir. Pottinger'in açıklamalarında en çarpıcı hususlardan biri de virüsün bulaştığı ilk hastanın hala bulunamamış olmasıdır. Dünya Sağlık Örgütü'nün araştırmaları temelinde hâlihazırda Çin Devleti'nin iddia ettiği gibi hayvandan insana bulaşma ile ilgili ilk hastanın tespit edilememesine işaret eden Pottinger'in bu açıklamaları uluslararası hukuk açısından olayı bambaşka bir yere taşımaktadır. Müteakip süreçte her ne kadar DSÖ tarafından Covid-19'un kaynağını bulmak için araştırmalara devam edilmiş olsa da kesin bir sonuca ulaşılamamıştır. DSÖ Çin'den gelen verilerin eksik olması nedeniyle virüsün kaynağına ulaşamadığını belirtmiştir (DSÖ, 2022). Bu bağlamda salgının ortaya çıkışından itibaren 3 seneyi aşkın bir zaman geçmesine rağmen hala virüsün nasıl yayıldığının belirlenememesi dikkat çekici bir husustur. Demek ki uluslararası hukukta sorumluluk ve özen yükümlülüğü kavramlarının daha ayrıntılı şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

Eğer hakikaten insan eliyle üretilen bir virüs varsa bununla ilgili uluslararası sorumluluk tartışmaları birkaç düzlemde yürütülmelidir. En temelde virüsün insanları hasta etme amacıyla kasıtlı olarak üretilmesi ihtimaliyle virüsün yürütülen bazı bilimsel araştırmalar sürecinde kazaen laboratuvar ortamı dışına sızması arasında uluslararası hukuk açısından farklı değerlendirmeler yapılacaktır. Tabii ki devletin haksız fiilden sorumluluğu noktasında yukarıda yaptığımız tespitler her iki durumda da işletilecektir. Bununla birlikte virüsün insan eliyle üretilmesine dayanan senaryolara ilişkin olarak daha geniş bir uluslararası hukuk perspektifinden olayın değerlendirilmesi kanaatimizce daha yararlı olacaktır.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin salgınla ilgili en temel yükümlüğünün salgınla ilgili bildirim yapma yükümlülüğü olduğu açıktır. Bu yükümlülük Çin Halk Cumhuriyeti'nin de taraf olduğu Uluslararası Sağlık Tüzüğü'nün 6. ve 7. maddelerinden kaynaklanmaktadır. 1951 yılında kabul edilmiş olan Dünya Sağlık Tüzüğü günümüze kadar birçok değişikliğe uğramış ve en son 2005 yılında yapılan değişikliklerle Uluslararası Sağlık Tüzüğü (2005) adıyla 2007 yılında yürürlüğe girmiştir (WHO World Health Organization, 2005). Uluslararası Sağlık Tüzüğü 6. maddesine göre taraf devletler, uluslararası boyutta halk sağlığı acil durumuna yol açabilecek bütün vakıaları ve bu vakılara ilişkin alınan bütün sağlık önlemlerini 24 saat içerisinde DSÖ'ne bildirmekle yükümlüdür. Yine tüzüğün 7. maddesine göre taraf devletler uluslararası boyutta önem arz eden halk sağlığı acil durumu oluşturacak nitelikte beklenmedik ya da olağandışı şekilde halk sağlığını tehdit eden bir olaya ilişkin olarak temin ettikleri bütün delilleri DSÖ'ne sunmakla yükümlüdürler.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin de taraf olduğu Uluslararası Sağlık Tüzüğü'nün 6. ve 7. maddelerinden kaynaklanan bildirim yükümlülüğünün Pekin Hükümeti tarafından yerine getirilmediği açıktır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Covid-19 ile ilgili ilk vakıa tespitinin 8 Aralık 2019 tarihinde yapılmasına rağmen Dünya Sağlık Örgütü'ne Pekin Hükümeti'nin 31 Aralık 2019 gibi çok geç bir tarihte bildirilmiş olması bariz bir uluslararası hukuk ihlalidir. Tüzüğe göre 24 saat içerisinde yapılması gereken bildirim yaklaşık bir ay sonra yapılmıştır. BM Uluslararası Hukuk Komisyonu ortaya konulan Devletin Haksız Fiilden Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddelere göre bir devletin herhangi bir uluslararası yükümlülüğünü ihlal etmesi devletin uluslararası sorumluluğunu doğurur. Çin Hükümeti 24 saat içerisinde DSÖ'ne bildirimde bulunmadığı için uluslararası hukuk açısından sorumludur.

Çin'de Covid-19'a ilişkin ilk vakıaların görülmesine ilişkin farklı iddialar hala gündemdedir. South China Morning Post gazetesinin haberine göre Covid-19 kaynaklı ilk kayıtlar 17 Kasım 2019 tarihinde yapılmıştır (Henderson vd., 2020: 9.; Ma, 2020). Benzer iddialar salgının başladığı anda kaydedilen vakıa sayısına ilişkin olarak ortaya atılmıştır. Buna göre salgının başladığı anda resmi kayıtlardan çok daha fazla vakıa sayısı olmasına rağmen bu sayıların düşük gösterildiği öne sürülmüş ve Wuhan Deniz Ürünleri Pazarı'nın kapatılması kararı alındığında dahi 381 vakıanın tespit edildiği iddia edilmiştir (Henderson vd., 2020: 10).

Çin'in Covid-19 salgınının yayılmasına ilişkin sorumluluğu incelenirken Çin kaynaklı benzer olaylara da dikkat çekmek gerekmektedir. DSÖ tarafından yapılan açıklamaya göre koronavirüse sebep olan SARS-CoV2 olarak tanımlanmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere Covid-19 hastalığına sebep olan virüs daha önce ortaya çıkmış olan SARS ile aynı virüs ailesine aittir (WHO, 2019). İlk kez 2002 yılında Çin'de ortaya çıkan SARS virüsünün yayılmasına ilişkin olarak Çin Devleti'nin ketum ve işbirliğine yanaşmayan tavrının çok etkili olduğu belirtilmektedir (David, 2003.; Huang, 2003: 9-16). Çin bu salgını DSÖ'ne geç haber vermiştir. Haber verdiği tarihe yakın bir vakitte de virüsün kontrol altına alındığını söylemiş ancak buna rağmen virüs Hong Kong'dan başka ülkelere yayılmıştır. DSÖ'nün Çin'e araştırma için ekip göndermesi talepleri de o zaman reddedilmiştir (bkz. Huang, 2004). SARS virüsünün yayılmasına ilişkin Çin Devleti'nin uluslararası sorumluluğu noktasında

yapılan tartışmalarda Çin Devleti'nin mezkûr tavrının uluslararası yükümlülükleri ihlal eden sonuçlara yol açtığı söylenebilir.

Uzun lafın kisası farklı kaynaklardan ortaya atılan iddialar incelendiği zaman Çin Devleti'nin salgın hastalıklara ilişkin uluslararası iş birliği yapma ve herhangi bir potansiyel salgın tehdidi halinde uluslararası camiayı bilgilendirme yükümlülüklerine riayet etmediği sonucunu çıkarmak mümkündür. Covid-19 virüsünün yayılmasına ilişkin olarak Çin Devleti'nin salgının başlangıç anında uluslararası otoriteleri salgından haberdar etmek isteyen doktorları ve bilgi vermeye çalışanları susturduğu iddiası da dikkate şayandır (Aaltola, 2020: 4-14).

Her ne kadar bu delil karartma ve bilgi vermeye çalışanları susturma faaliyetlerinin yerel yönetimlerin kendi inisiyatifleri sonucu olduğu söylene de uluslararası hukuk açısından Çin Devleti'nin sorumluluğu kaçınılmazdır. BM Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından yayınlanan Devletin Haksız Fiilden Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddelerine göre yerel yönetimlerin eylemlerinden devlet sorumludur.² Bu bağlamda 4. maddenin lafzı çok açıktır. Madde metni, devlete bağlı bütün birim ve devlet adına çalışan bütün kişilerin devletin kontrolü ve otoritesi altında olduğu kabulünden yola çıkılarak devletin söz konusu kurum ve kişilerin hepsinin uluslararası yükümlülüklerine aykırılık teşkil edebilecek faaliyetlerinden uluslararası hukuk açısından sorumlu tutulacağını düzenlemiştir.

Çin Devlet Başkanı Xi Jinping tarafından yapılan açıklamalarda Çin Devleti'nin salgının önlenmesi ve kontrol edilmesi için ciddi önlemler aldığı belirtilmiştir. Jinping kamuoyunun ve DSÖ'yle birlikte ülkelerin de Çin Devleti tarafından zamanında bilgilendirildiğini iddia etmiştir (Xinhua News Agency, China, 2020). Çin Devlet Başkanı tarafından yapılan bu açıklamalar yukarıda belirtmiş olduğumuz hususlarla çelişmektedir. Virüse ilişkin ilk kayıtların tarihi ile ilgili muamma hala aydınlatılabilmiş değildir. Bununla birlikte, yukarıda belirttiğimiz üzere, virüsün hayvandan insana bulaşmadığı insandan insana bulaştığı iddiası hala geçerliliğini korumaktadır. Çünkü yine yukarıda belirttiğimiz üzere virüsün ilk bulaştığı hasta ile ilgili tespit hala yapılamamıştır.

Özellikle dikkat edilmesi gereken bir husus da Çin Devlet Yetkilileri tarafından yapılan açıklamalar arasındaki tezatlardır. Çin Devleti adına yapılan bazı açıklamalar Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in açıklamaları ile çelişmektedir. Çin Hükümeti Kıdemli Tıbbi Danışmanı Dr. Zhong Nshan Wuhan'daki yerel yetkililerin virüsün ortaya çıktığı anda salgının büyüklüğü ile ilgili önemli ayrıntıları gizlediklerini belirtmiştir (Culverve ve Gan, 2020). Dr. Nshan yerel yetkililerin gerçeği söylemek istemediklerini, kendilerine yönelttiği sorulara sessiz kaldıklarını ve muhtemelen salgının başlangıç anında vakıa sayısının daha fazla olduğunu ifade etmiştir. Wuhan'daki yerel yetkililerin kendisine ilettikleri verilere inanmadığı ve defaatle gerçek sayıyı yerel yetkililerden talep ettiğini ancak yetkililerin çok isteksiz olduklarını söylemiştir (Culverve ve Gan, 2020). Dr. Nshan'ın yaptığı açıklamalar Çin Devleti'nin Covid-19 virüsünün yayılmasında uluslararası sorumluluğunu olduğunu

² İlgili mevzuatın 4. Maddesi şu şekildedir: 1. Uluslararası hukuka göre, bir organ, ister yasamaya, yürütmeye, yargıya ilişkin ya da ister başkaca işlevleri yerine getiriyor olsun, bunun Devlet örgütlenmesi içindeki durumu ne olursa olsun, ister merkezi idare içinde, ister bir yerel idare niteliğinde olsun, bütün Devlet organlarının davranışları Devletin bir fiili olarak kabul edilir. 2. Organ, iç hukuka göre bu statüye sahip her kişi ya da birimi kapsar (bkz. UN International Law Commission, 2001: 31).

göstermektedir. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz üzere şayet yerel makamların fiil ve kararları devletin uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerine aykırılık teşkil edecek olursa devlet bu fiil ve kararlardan sorumludur.

Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in açıklamaları ile çelişen başka bir yetkili ağız ise Çin Ulusal Sağlık Komisyonu yetkilisi Liu Dengfeng olmuştur. Dengfeng salgının erken aşamalarında salgınla ilgili araştırma yapan bazı laboratuvarlara deney için alınan koronavirüs numunelerinin yok edilmesi talimatı verildiğini ifade etmiştir (Chin, 2020). Her ne kadar söz konusu numune yok etme işleminin biyo-güvenlik açısından yapıldığı iddia edilse de virüsün ortaya çıkışı ile ilgili delillerin bir kısmının bu şekilde ortadan kaldırıldığı açıktır. Benzer şekilde Wuhan Belediye Başkanı Zhou Xianwang da yerel yetkililerin salgınla ilgili zamanında bildirim yapma konusunda başarısız olduklarını ifade etmiştir (Culverve ve Gan, 2020).

Ezcümle yetkili ağızlardan yapılan birçok açıklama Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in açıklamaları ile çelişmektedir. Virüsün ne zaman ortaya çıktığı, hayvandan insana mı insandan insana mı bulaştığı, ilk bulaşan hastanın tespit edilip edilmediği, virüsün ilk etapta kaç kişiye bulaştığı ve başta DSÖ olmak üzere uluslararası camianın neden zamanında bilgilendirilmediği gibi sorular Çin Devleti tarafından cevaplanmalıdır. Aksi takdirde Çin Devleti'nin uluslararası yükümlülüklerini ihlal ettiği kesinleşecektir.

Salgının başlamasından bir seneyi aşkın bir süre sonra Çin Devleti'nden izin alabilen DSÖ, uzman bir ekip oluşturarak Çin'in ilgili yerlerinde araştırmaya başlamıştır (BBC News, 2021). Uzman ekibin açıklamalarına göre Çin Hükümeti'nin kendilerine yönelik tutumu virüsün yayılması ile ilgili daha fazla spekülasyonun yapılmasına zemin hazırlamaktadır (National Herald India, 2021). Uluslararası uzman ekibinin başı olan DSÖ uzmanı Peter Ben Embarek, ekibin Wuhan'dan yüz binlerce kan örneğine ulaşmaya çalıştığını, ancak Çin'in buna izin vermediğini belirtmiştir (National Herald India, 2021). Embarek'in yaptığı açıklamalar Dr. Nashan'ın kendisinden yaklaşık bir sene önce yaptığı açıklamalarla örtüşmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Dr. Nashan Wuhan'daki yerel makamların salgının başladığı zamanda gerçek vakıa sayılarını kendisine vermekte çekingen davrandığını belirtmiştir. Benzer şekilde DSÖ uzmanı Embarek 2019 yılının Aralık ayında Çin'de sanılandan çok büyük bir salgının ortaya çıktığına dair işaret tespit edildiğini ifade etmiştir (Walsh, 2021). Yukarıda da belirttiğimiz üzere Çin'e iki kez gitmiş olan DSÖ ekipleri salgının kaynağına yönelik yeterli delil elde edememiştir. Bu duruma sebep olarak da Çin Devleti'nin işbirliği yapmaktan kaçınması gösterilmiştir.

5. DÜNYA SAĞLIK ÖRGÜTÜ VE COVID-19 PERFORMANSI

Sağlık alanında çalışacak bir uluslararası örgüt olması amacıyla Dünya Sağlık Örgütü, BM çatısı altında 1948 yılında kuruldu. Kuruluşunun arka planında 19. yüzyıldan beri süregelen salgın hastalıklarla mücadelede uluslararası koordinasyonu sağlayacak ve devletlerin hastalıklarla mücadelede iş birliği içinde hareket etmesine yardım edecek bir merkezi otoriteye ihtiyaç olduğu düşüncesi yer almaktadır. Nitekim kolera, veba, İspanyol gribi gibi salgın hastalıklar ülke sınırlarını

aşarak milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Bu büyük salgınlar devletlerin tek başına yürüttükleri önleme, karantina ve tedavi çabalarının yeterli olmadığını, bu çaptaki hastalıklar karşısında devletlerin iş birliği içinde hareket etmesinin hayati önem taşıdığını göstermektedir.

Dünya Sağlık Örgütü'nün temel amacı kurucu antlaşmasında belirtildiği üzere tüm insanlar için mümkün olan en yüksek sağlık düzeyine ulaşmaktır. Bu amaçla DSÖ uluslararası sağlık alanında yönlendirici ve eşgüdüm sağlayıcı bir otorite olarak çalışacaktır (Constitution of the World Health Organization, 2006). Günümüze geldiğinde DSÖ 8000'i aşkın çalışanı, 6 bölgesel ve 150 ülkeye yayılmış ofisleri ile BM'nin en geniş uzmanlık örgütlerinden biri haline gelmiştir (bkz. Who we are, 2022).

DSÖ'nün sağlık alanında elindeki en geniş yetkilerden biri 2005 yılında getirilen "Uluslararası Nitelikte Halk Sağlığı Acil Durumu" ilan etme yetkisidir (WHO World Health Organization, 2005). Uluslararası Sağlık Tüzüğü'nün DSÖ'ne tanıdığı olduğu bu yetki tespit ve tavsiye hususlarını ihtiva etmektedir (Samancı, 2014: 131). Tüzüğün 12. maddesine göre uluslararası nitelikteki halk sağlığı acil durumunu tespit etme yetkisini haiz DSÖ taraf devletlere de söz konusu durumlarla ilgili alacakları önlemler ve hareket planları noktasında tavsiyede bulunabilmektedir (WHO World Health Organization, 2005).

DSÖ'nün asıl amacı salgın hastalıkların yayılmasını önlemek olmasına rağmen örgütün bu amacını yeterince yerine getiremediği konusunda makul şüpheler mevcuttur. DSÖ'nün 2014 yılındaki ebola salgınında olduğu gibi geçmişteki bazı salgınlara ilişkin pasif ve geç kalan tutumu çoğu kez eleştiri konusu olmuştur (Ata, 2021: 12). Ayrıca DSÖ, birçok ülkenin kaderini etkileme konusunda potansiyel tehdit oluşturan hastalıkların merkez üssü olan devletleri zorlayıcı mekanizmalardan da yoksundur. Eğer bir devlet hastalık hakkındaki verileri paylaşma konusunda isteksiz davranır ve iş birliği yapmaz ise DSÖ o hastalığı potansiyel salgın olma tehdidini geç tespit etmekte ve durumu diğer devletlere geç bildirmektedir. Bu kapsamda, Çin örneğinde olduğu gibi yeni hastalıklara karşı ülkeleri istenilen verileri paylaşmaya zorlayıcı kabul edilebilir mekanizmalara sahip hale getirilme ihtiyacı daha fazla hissedilmektedir.

DSÖ'nün mevcut finansman yapısının etkin ve verimli çalışma noktasında yaşadığı problemlere ilişkin olarak belirleyici olduğu görülmektedir. Temel sorunun örgütün finanse edilme modeli ile ilgili olduğu söylenebilir. Çünkü örgütün finansal kaynaklarının yarısı spesifik programlar için belirlenmiş gönüllü bağışlardan oluşmaktadır (Ata, 2021: 1). Bu durumun örgütün istenen etkinlik ve verimlilikte çalışmasını etkilediği aşikardır.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere DSÖ'nün salgın ile ilgili performansının başarılı olduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Her şeyden önce Covid-19 Salgını'nın çıkış noktası ve tarihi ile ilgili kesin bir bilgiye hala ulaşamamış olan DSÖ, salgına ilişkin uluslararası koordinasyonun sağlanması konusunda da eksik kalmıştır. DSÖ Anayasası'nda yer alan (Constitution of the World Health Organization, 2006: 2) uluslararası sağlık alanında yönlendirici ve eşgüdüm sağlayıcı bir otorite olarak çalışma hedefi maalesef gerçekleştirilememiştir. Bu durum uluslararası sorumluluk açısından

hem DSÖ'ne hem de onun bağlı olduğu Birleşmiş Milletler Örgütü'ne başvurulmasını mümkün kılmaktadır.

Her ne kadar Covid-19 Salgınının ortaya çıkışı ile ilgili sorumluluk şu ana kadar elde edilen bilgi ve bulgular ışığında Çin'in sorumluluğuna işaret etse de virüsün Amerikan laboratuvarlarından yayılmış olma ihtimali de son zamanlarda gündeme gelmiştir. Covid-19 Salgınına sebep olan virüsün ilk olarak Amerikan laboratuvarlarından yayınlanmış olma ihtimali de gündeme gelmiştir (Sachs (vd.), 2022). Tıp Dergisi The Lancet tarafından yayınlanan 2 yıllık ayrıntılı bir çalışmanın sonuç raporunda Covid-19 salgınının ABD'deki bir laboratuvardan sızan bir patojenden kaynaklanma ihtimaline vurgu yapmıştır (Sachs (vd.), 2022). Şayet böyle bir durum söz konusu ise DSÖ'nün tıpkı Çin için yaptığı gibi ABD'ye yönelik bir inceleme ve araştırma komisyonu kurması gerekmektedir. Aksi takdirde DSÖ virüsün kaynağı ve yayılma sebebi tam olarak anlaşılamayacaktır. Bu da DSÖ'nün konu ile ilgili sorumluluğunu arttıracaktır.

6. TARTIŞMA VE SONUÇ

Covid-19'un uluslararası bir salgın halini alması konusunda Çin'in aktif şekilde hareket ettiğine yönelik bulgulara rastlanmasa da taraf olduğu uluslararası sağlık tüzüğündeki bildirim yükümlülüğü ve hastalığa dair verileri paylaşma yükümlülüğüne riayet etmediğine yönelik makul şüpheler mevcuttur. Bunların başında, yukarıda da belirttiğimiz üzere, yeni virüsün ortaya çıkışına dair ilk bulgu tarihlerinden yaklaşık üç hafta daha geç bildirilmiş olması ile vaka sayılarının ve durumunu ciddiyetinin gizlenmiş olması hususları gelmektedir. Ayrıca virüsün kaynağına ilişkin bu kadar süre geçmiş olmasına rağmen hayvan kaynaklı mı olduğu yoksa başka bir şekilde mi yayıldığına ilişkin ikna edici delillere ulaşılmamış olması da kaynağın bilinçli olarak gizlendiğine yönelik şüpheleri güçlendirmektedir.

Her halükarda Çin'in Covid-19 hastalığının dünya çapında bir salgın halini almasında icrai ya da ihmali bir davranışı olduğuna dair kesin delillerin ortaya konabilmesi için bu konuda tam yetkili bir araştırma ekibi Çin'de faaliyet yürütmeli ve Çin hükümeti önceki ekiplere karşı takındığı engelleyici uygulamalardan kaçınmalı, tam bir şeffaflığa bürünmelidir. Eğer Çin'in sorumluluğuna ilişkin kesin deliller ortaya koyulursa, uluslararası sorumluluk hukuku kuralları çerçevesinde Çin'in bu sorumluluktan kaçınmak ve tazminat yükümlülüğünden kurtulmak için mücbir sebep, zorunluluk hali ve tehlike hali gibi sebepler ortaya koyması gerekecektir. Çin'in bu sebeplere dayanan hukuka uygun argümanlar ortaya koyamaması halinde her ülkenin Covid-19 kaynaklı zararının tazmin yükü yine Çin'e atfedilecektir. Tabii bu tazminat yükünün belirlenmesinde her ülkenin zararın artışına kendi kusuruyla sebep olduğu miktar denkleştirilecektir. Örneğin pandemi başında sürü bağışıklığı yoluna giden İngiltere'nin bu tutumu kendi zararın artışına sebep olarak gösterilip İngiltere için kısmi tazminat gündeme gelecektir.

Çalışmamızda ifade edildiği gibi devletlerin ve uluslararası örgütlerin temel hak ve hürriyetlerin korunması başta olmak üzere uluslararası hukukun koruduğu her hak açısından özenli davranma

yükümlülükleri vardır. DSÖ'nün kendi anayasasında belirttiği temel hedefleri gerçekleştirme noktasında eksik kaldığı da aşikârdır. Bu eksiklik sorumluluk hukuku açısından DSÖ'nü bünyesinde barındıran BM Örgütünü de bağlamaktadır. BM ya da DSÖ sorumluluktan kaçınma noktasında paravan olarak kullanılmamalıdır. Çalışmamızda belirttiğimiz üzere DSÖ tarafından Amerika ile ilgili iddialar da dikkate alınmalıdır.

7. KAYNAKÇA

- Aaltola, M. (2020). COVID-19 – A Trigger for global transformation? Political distancing, global decoupling and growing distrust in health governance. *FIIA Working Paper 113*.
- Addo, M. K. (1999). *Human Rights Standards and the responsibility of transnational corporations*. Boston: Kluwer.
- Adeyeye, A. (2007). Corporate responsibility in international law: which way to go. *Singapur Year Book of International Law*.
- Akande, D. (2003). International Organizations. M. D. Evans (Ed.), *International Law*, Oxford: Oxford University Press.
- BBC News. (2021). Covid: WHO team probing origin of virus arrives in China. <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-55657781>. Erişim Tarihi:16.07.2021.
- Borger, J. (2020). Mike Pompeo: 'enormous evidence' coronavirus came from Chinese lab. *TheGuardian*, <https://www.theguardian.com/world/2020/may/03/mike-pompeo-donald-trump-coronavirus-chinese-laboratory>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Chin, J. (2020). China told labs to destroy coronavirus samples to reduce biosafety risks. *The Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/china-told-labs-to-destroy-coronavirus-samples-to-reduce-biosafety-risks-11589684291>. Erişim Tarihi: 13.07.2021.
- Constitution of the World Health Organization. (2006). https://cdn.who.int/media/docs/default-source/documents/publications/basic-documents-constitution-of-who179f0d3d-a613-4760-8801-811dfce250af.pdf?sfvrsn=e8fb384f_1&download=true. Erişim Tarihi: 31.10.22.
- Craig, P. ve Búrca, G. (2011). *The Evolution of EU Law*. (2. Baskı). Oxford: Oxford University Press.
- Culverve, D. ve Gan, N. (2020). Exclusive: Lack of immunity means China is vulnerable to another wave of coronavirus, top adviser warns. CNN. <https://edition.cnn.com/2020/05/16/asia/zhong-nanshan-coronavirus-intl-hnk/index.html>. Erişim Tarihi: 13.07.2021.
- David, P. F. (2003). SARS and international law. *American Society of International Law*. <https://www.asil.org/insights/volume/8/issue/7/sars-and-international-law>. Erişim Tarihi: 10.07.2021.
- Davidson, H. (2020). First Covid-19 case happened in November, China government records show – report. *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/13/first-covid-19-case-happened-in-november-china-government-records-show-report>, Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Davidson, H. ve Rourke, A. (2020). Trump says China could have stopped Covid-19 and suggests US will seek damages. *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/28/trump->

- says-china-could-have-stopped-covid-19-and-suggests-us-will-see-damages, Erişim Tarihi: 27.06.2021.
- DSÖ: Çin'den gelen veriler eksik olduğundan Covid-19 pandemisinin kaynağını bulunamıyor. (2022). *Euronews*. <https://tr.euronews.com/2022/06/10/dso-cin-den-gelen-veriler-eksik-oldugundan-covid-19-pandemisinin-kaynag-n-bulunam-yor>. Erişim Tarihi: 30.08.2022.
- Dunk, F. G. (1992). *Liability versus responsibility in space law: misconception or misconstruction?*. University of Nebraska.
- Erkiner, H. H. (2010). *Devletin haksız fiilden kaynaklanan uluslararası sorumluluğu*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Fletcher, G. P. (1996). *The basic concepts of legal thought*. Oxford: Oxford University Press.
- Global Times. (2020). Seafood market closed after outbreak of 'unidentified' pneumonia. <https://www.globaltimes.cn/content/1175369.shtml> . Erişim Tarihi: 04.07.2021.
- 'Growing evidence' suggests Covid-19 originated from Wuhan lab: Senior US official. (2021). <https://www.wionews.com/world/growing-evidence-suggests-covid-19-originated-from-wuhan-lab-senior-us-official-354410>. Erişim Tarihi: 04.07.2021.
- Harris, P. (2015). *An introduction to law*. Cambridge University Press.
- Henderson, M., Mendoza A., Foxall, A., Rogers, J., va Armstrong, S., (2020). *Coronavirus compensation?*. London: Henry Jackson Society.
- Higgins, R. (1995). *Problems and process international law and how we use it*. Oxford University Press.
- Huang, Y. (2003). The Politics of China's SARS Crisis. *Harvard Asia Quarterly*.
- Huang, Y. (2004). *The Sars Epidemic and its aftermath in China: A political perspective*. Learning from SARS: preparing for the next disease outbreak: Workshop Summary. US: National Academies Press.
- Kelsen, H. (2003). *Principles of international law*. New Jersey: The Law Book Exchange Publisher.
- Ata, F. K. (2021). Kovid-19 pandemisi: Uluslararası hukuk açısından Dünya Sağlık Örgütü'ne İlişkin bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C 76, N 1.
- Leipziger, D. (2003). *The corporate responsibility code book*. Sheffield: Greenleaf Publishing.
- Ma, J. (2020). Coronavirus: China's first confirmed Covid-19 case traced back to November 17. *South China Morning Post*. <https://www.scmp.com/news/china/society/article/3074991/coronavirus-chinas-first-confirmed-covid-19-case-traced-back>. Erişim Tarihi: 07.07.2021.
- Malanczuk, P. (1997). *Akehurst's modern introduction to international law*. (7. Baskı). Londra: Routledge Press.
- Morgan, B. ve Yeung, K. (2007). *An introduction to law and regulation: text and materials*. Cambridge University Press.
- National Herald India. (2021). China hid Wuhan coronavirus from WHO expert team. <https://www.nationalheraldindia.com/international/china-hid-wuhan-coronavirus-information-from-who-expert-team>. Erişim Tarihi: 17.07.2021.

- Ögüt, S. (2014). Uluslararası hukuk düzeninin aktörleri olarak uluslararası hukuk kişileri *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(119-120).
- Ratner, S. R. (2001). Corporations and human rights: a theory of legal responsibility. *The Yale Law Journal*. V 111. N 3.
- Sachs, J., Karim, S. A., Akin, L., Allen, J., Brosbol, K., ve Colombo, F. (vd.). (2022). The Lancet Commission on lessons for the future from the COVID-19 pandemic. *The Lancet Sommissions*, V 400.
- Samancı, U. (2014). Uluslararası sağlık tüzüğü (2005) ve hukuki niteliği. D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi, C 16, S 2.
- Schmitt, M. N. (2017). *Tallinn manual 2.0 on the international law applicable to cyber operations*. Cambridge University Press.
- Selman, Ö. (2014). *BM Uluslararası Hukuk Komisyonunun 2011 yılında yayınladığı taslak maddeler çerçevesinde uluslararası örgütlerin sorumluluğu*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Ragazzi, M. (ed.). (2013). *Responsibility of international organizations: essays in memory of Sir Ian Brownlie, Leiden and Boston*. Martinus Nijhoff Publishers.
- Singh, M., Davidson H. ve Borger J. (2020). Trump claims to have evidence corona virus started in Chinese lab but offers no details. *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/us-news/2020/apr/30/donald-trump-coronavirus-chinese-lab-claim>, Erişim Tarihi: 27.06.2021.
- Statement by Mr. Paulo Sérgio Pinheiro, Chair of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic. (2022). *United Nations Human Rights*. <https://www.ohchr.org/en/statements/2022/10/statement-mr-paulo-sergio-pinheiro-chair-independent-international-commission>. Erişim Tarihi: 25.10.2022.
- Resolution adopted by the general assembly 1962 (XVIII). (1962). *UN Documents*. <http://www.un-documents.net/a18r1962.htm>. Erişim Tarihi: 25.10.22.
- UN General Recommendation No 35. (2017). *CEDAW*. 14 July 2017.
- UN International Law Commission. (2001). Draft articles on responsibility of states for internationally wrongful acts, with commentaries. *Yearbook of the international law commission V 2*.
- UN International Law Commission. (2011). Draft article on the responsibility of international organizations. *Yearbook of the international law commission V 2*.
- Walsh, N. P. (2021). CNN Exclusive: WHO Wuhan mission finds possible signs of wider original outbreak in 2019. CNN. <https://edition.cnn.com/2021/02/14/health/who-mission-china-intl/index.html>. Erişim Tarihi: 17.07.2021.
- Who we are. (2022). <https://www.who.int/about/who-we-are>. Erişim Tarihi: 31.10.22.
- WHO World Health Organization. (2005). International Health Regulations. <https://www.who.int/publications/i/item/9789241580496>. Erişim Tarihi: 03.07.2021.
- World Health Organization (2020). Novel coronavirus (2019-nCoV): situation report, 1. World Health Organization.

- World Health Organization WHO (2020). WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 – 11 March 2020. <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>. Erişim Tarihi: 03.07.2021.
- WHO. (2019). Naming the coronavirus disease (COVID-19) and the virus that causes it. [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)-and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)-and-the-virus-that-causes-it). Erişim Tarihi: 10.07.2021.
- Xinhua News Agency. (2020). China publishes timeline on COVID-19 information sharing, int'l cooperation. http://www.xinhuanet.com/english/2020-04/06/c_138951662.htm. Erişim Tarihi: 11.07.2021.
- Xinhua News Agency. (2020). Xi orders resolute efforts to curb virus spread. http://www.xinhuanet.com/english/2020-01/20/c_138721535.htm. Erişim Tarihi: 02.07.2021.
- Xinhua News Agency. (2020). Xinhua headlines: in unprecedented move, China locks down mega city to curb virus spread. http://www.xinhuanet.com/english/2020-01/23/c_138729430.htm. Erişim Tarihi: 02.07.2021.